

قومیت، قوم‌گرایی و باروری: بررسی تأثیر ابعاد و سطوح قوم‌گرایی بر ترجیحات و رفتارهای باروری زنان کُرد و ترک در شهر ماکو

رسول صادقی^۱، محمدجلال عباسی شوازی^۲، نورالدین فراش^۳

(تاریخ دریافت ۹۶/۱۱/۰۲، تاریخ پذیرش ۹۷/۰۹/۱۵)

چکیده

هدف مقاله پیش‌رو، بررسی تأثیر ابعاد و سطوح قوم‌گرایی بر ترجیحات و رفتارهای باروری زنان کُرد و ترک در شهر ماکو است. روش مطالعه پیمایشی است و نمونه تحقیق را ۳۸۴ نفر از زنان متأهل ۱۵ تا ۴۹ ساله کُرد و ترک در شهر ماکو تشکیل داده‌اند. مطابق یافته‌های پژوهش، تفاوت‌های قومی معناداری در ترجیحات و رفتارهای باروری زنان کُرد و ترک وجود دارد. میانگین باروری زنان کُرد (۲/۲ فرزند) بیشتر از زنان ترک (۱/۹ فرزند) است. متوسط باروری ایده‌آل برای زنان کُرد ۲/۶ و برای زنان ترک ۲/۱ فرزند به‌دست آمده است. نتایج مطالعه نشان داد که زنان کُرد در مقایسه با زنان ترک قوم‌گراترند. با استناد به نتایج، میزان قوم‌گرایی رابطه مثبت و معناداری با باروری دارد و هرچه قوم‌گرایی افزایش یابد، باروری زنان نیز افزایش می‌یابد. نتایج تحلیل چندمتغیره نیز نشان داد که با وجود کنترل اثر مشخصه‌های اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی، قوم‌گرایی همچنان تأثیر قوی و معناداری بر ترجیحات و رفتارهای باروری زنان بررسی‌شده در هر دو گروه قومی دارد، هرچند شدت این اثرگذاری برای کُردها بیشتر از ترک‌هاست.

واژگان کلیدی: قومیت، قوم‌گرایی اجتماعی، قوم‌گرایی فرهنگی، قوم‌گرایی سیاسی، ترجیحات باروری، رفتار باروری.

-
۱. هیأت علمی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول) rassadeghi@ut.ac.ir
۲. هیأت علمی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران mabbasi@ut.ac.ir
۳. کارشناس ارشد دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران n_farrash@yahoo.com

مقدمه و بیان مسئله

باروری، به‌منزله کنشی اجتماعی، در محیط و بستر اجتماعی-فرهنگی رخ می‌دهد. فرهنگ و تنظیمات نهادی، ارزش‌ها و هنجارهای مرتبط با باروری را شکل می‌دهند. جامعه ایران تحول‌های بسیاری را در ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و جمعیت‌شناختی پشت‌سر گذاشته است. یکی از این تحول‌ها، کاهش سریع باروری و فراگیری این کاهش در تمام استان‌ها و مناطق شهری و روستایی است (عباسی‌شوازی و مک‌دونالد، ۲۰۰۵)، به‌طوری‌که میزان باروری کل در سال‌های اخیر به دو فرزند کاهش یافته است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۶). با این حال، میزان کاهش باروری برای گروه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی متفاوت بوده است و باروری تفاوتی^۱، به‌ویژه در میان اقوام ایرانی، یکی از ویژگی‌های بارز اجتماعی و جمعیتی در ایران است (صادقی، ۱۳۸۳؛ عباسی‌شوازی و صادقی، ۱۳۸۵؛ عباسی‌شوازی و حسینی‌چاوشی، ۱۳۹۲).

تعلق قومی عامل بازدارنده قوی در هم‌گرایی باروری قلمداد می‌شود. خاستگاه این تفاوت‌ها ممکن است قومی یا مذهبی باشد؛ زیرا تأثیر تغییرات اقتصادی-اجتماعی و برنامه‌های دولت بر رفتارهای باروری، با میانجی‌گری زمینه‌های قومی و فرهنگی صورت می‌گیرد (عباسی‌شوازی و مک‌دونالد، ۲۰۰۵: ۲۵). پویایی الگوها و نوسان‌های باروری در ایران حول سه محور اصلی، یعنی مذهب، قومیت و وضعیت اقتصادی-اجتماعی می‌چرخد (حسینی‌چاوشی و همکاران، ۲۰۰۷). جامعه چندفرهنگی و چندقومیتی، به‌احتمال زیاد، انواع متفاوتی از رفتارهای باروری دارد (بالارد، ۱۹۹۰). ایران یکی از کشورهای چندفرهنگی است که از حیث شاخص تنوع قومی و فرهنگی، رتبه دوم در خاورمیانه و رتبه بیست‌وهشتم جهان را دارد (خانی و همکاران، ۱۳۹۳).

نیمی از جمعیت ایران را فارس‌زبان‌ها تشکیل می‌دهند و نیمی دیگر از قومیت‌هایی نظیر ترک، کرد، لر، بلوچ، گیلک، مازندرانی، عرب و ترکمن تشکیل شده است که هر کدام سهم متفاوتی از جمعیت ایران دارند (زنجانی و ناصری، ۱۳۷۵؛ صادقی، ۱۳۸۳؛ عباسی‌شوازی و حسینی‌چاوشی، ۱۳۹۲). تأثیرپذیر بودن قومیت‌ها در ایران از مسائل فرهنگی کشورهای همسایه و اقتصادهای فراملی معلول حاشیه‌ای بودن گروه‌های قومی، چه در بُعد جغرافیایی و چه در بُعد اقتصادی و اجتماعی آنها، است. این عوامل همراه با اشتراک در عواملی چون مذهب، ریشه‌های زبانی یا میزان نفوذ در ساختار قدرت، در واگرایی و هم‌گرایی گروه‌های قومی در همه ابعاد زندگی آنها اهمیت شایانی دارد (سلطانی‌خلیفانی، ۱۳۸۴).

1. Differential Fertility

چنین تنوع قومی‌ای، خود، یکی از بسترهای مناسب برای مطالعه نوسان‌ها در رفتارهای جمعیتی نظیر باروری و فرزندآوری است. مبانی نظری پژوهش و پیشینه مطالعاتی نشان می‌دهد که بخشی از تفاوت‌های قومی باروری، ناشی از موقعیت‌های اقتصادی و اجتماعی است (فرضیه اثر مشخصه‌ها).^۱ اما، بخش دیگری از تفاوت‌های قومی باروری، ناشی از ارزش‌ها و فرهنگ‌های متفاوت است (فرضیه اثر فرهنگی)^۲ (عباسی‌شوازی و صادقی، ۱۳۸۵). یکی از ابعاد فرهنگی تفاوت‌های قومی باروری که کمتر در تبیین تفاوت‌های قومی باروری بدان توجه شده قوم‌گرایی^۳ است.

قوم‌گرایی به دیدگاه‌ها و شیوه‌های عمل فرهنگی اطلاق می‌شود که اجتماع معینی از مردم را از هم متمایز می‌کند (گیدنز، ۱۳۷۴: ۲۶۰). قوم‌گرایی نوعی هویت قومی است که از طریق زمینه‌های بیرونی و درونی اجتماع ساخته می‌شود. قوم‌گرایی، به‌طور کلی، به حس تعلق به گروه با ویژگی‌هایی همچون خاستگاه، تاریخ، فرهنگ، زبان، تجربه و ارزش‌های مشترک اطلاق می‌شود (باومن، ۲۰۰۴؛ رادکلیف، ۲۰۱۴). از این‌رو، قوم‌گرایی پدیده‌ای اجتماعی و چندبعدی است که ممکن است آثار اجتماعی مثبت یا منفی داشته باشد. احساس تعلق به قوم فی‌نفسه منفی نیست و چه‌بسا آثار بسیار مثبتی نیز داشته باشد. قوم‌گرایی در معنای تعلق مثبت به قوم با عام‌گرایی منافاتی ندارد. باین‌حال، قوم‌گرایی وجهی منفی نیز دارد و آن تمایلی خاص‌گراست که در آن اعضای یک گروه قومی حیات اجتماعی خود را در تقابل یا حتی تخصم با گروه‌های دیگر می‌بینند (محدثی، ۱۳۹۵).

برای آزمون تأثیر ابعاد و سطوح قوم‌گرایی بر باروری، شهر ماکو انتخاب شد. شهر ماکو یکی از شهرهای استان آذربایجان غربی با بافتی مرکب از قوم‌های کُرد و ترک است. جایگاه و نقش دو گروه قومیتی کُرد و ترک در تحول جامعه ایران در ادوار گذشته بسیار برجسته بوده است. مهم‌ترین علل این مسئله را باید در جمعیت زیاد، فضای جغرافیایی گسترده، و پراکنش جغرافیایی جمعیت در گستره وسیعی از غرب و دیگر نقاط کشور دانست. عنصر زبان در بین ترک‌های آذری باعث تمایز قومی-هویت با بقیه ایرانیان می‌شود. از سوی دیگر، مسائل مربوط به کُردها در ایران با توجه به مواردی چون تمرکز جمعیتی، انزوای سیاسی و ملاحظات مذهبی از اهمیت خاصی برخوردار است. کُردها، در مقیاس جمعیتی و فضای سرزمینی، دومین گروه قومیتی بعد از ترک‌ها هستند. با اینکه زبان کُردی از شاخه زبان‌های ایرانی است، امروز دیگر

1. Characteristics Effect
2. Ethnic/ Cultural Effect
3. Ethnocentrism

برای فارسی‌زبانان نامفهوم است (احمدی، ۱۳۷۸). کردها امروزه در زبان‌گردی به تجربه‌ای مشترک دست یافته‌اند که در تعیین هویتی مشترک آنها را یاری می‌کند. این عوامل بر موقعیت و احساس آنها در باب ارزش‌ها و هنجارها و حتی رفتارهای جمعیتی نیز ممکن است تأثیرگذار باشد. میزان هم‌گرایی و واگرایی این دو قوم همواره تابع ویژگی‌های خاصی است. بنابراین، ترکیب متفاوت قومی جمعیت شهر ماکو، بستری مناسب برای بررسی تفاوت‌های قومی در تمایلات، نیت‌ها و رفتار باروری و نقش قوم‌گرایی در چرایی تفاوت باروری است. به این منظور، مقاله حاضر به دنبال پاسخ به این دو پرسش است: تفاوت‌های قومی باروری زنان کُرد و ترک چگونه است؟ و قوم‌گرایی چه سهمی از تفاوت‌های قومی باروری را تبیین می‌کند؟

پیشینه پژوهش

در زمینه قومیت و باروری، مطالعات و تحقیقات زیادی در کشورهای مختلف انجام شده است (پوستون^۱ و همکاران، ۲۰۰۶؛ فرکا و وستوف^۲، ۲۰۰۶؛ کوچیوا و فلیپو^۳، ۲۰۰۸؛ کولمن و دوبوک^۴، ۲۰۱۰؛ جاسلیونان^۵ و همکاران، ۲۰۱۴). در ایران نیز تحقیقات گوناگونی صورت گرفته است (عباسی‌شوازی و صادقی، ۱۳۸۵؛ عباسی‌شوازی و حسینی، ۱۳۸۶؛ عباسی‌شوازی و خانی، ۱۳۸۸؛ محمودیان و نوبخت، ۱۳۸۹؛ حسینی و بگی، ۱۳۹۱؛ حسین‌زاده و همکاران، ۱۳۹۲؛ حسینی و عباسی‌شوازی، ۱۳۸۹؛ محمودیان و همکاران، ۱۳۹۰؛ عباسی‌شوازی و مک‌دونالد، ۲۰۰۵). این پژوهش‌ها تفاوت سطح، الگو و روندهای قومی باروری را نشان می‌دهند که در اینجا، به‌طور خلاصه به برخی از نتایج این مطالعات اشاره می‌شود.

عباسی‌شوازی و صادقی (۱۳۸۵) نشان داده‌اند که بخش درخور توجهی از تفاوت‌های قومی باروری در ایران ناشی از نابرابری اجتماعی و وضعیت‌های متفاوت اقتصادی و اجتماعی اقوام است. عباسی‌شوازی و خانی (۱۳۸۸) در بررسی عوامل نهادی مؤثر بر تفاوت باروری گروه‌های قومی و مذهبی در شهرستان قروه، نشان داده‌اند که تفاوت رفتار باروری گروه‌های قومی و مذهبی از نظر آماری معنادار است. قراردادن کُردهای اهل تسنن در طبقه اقتصادی کم‌درآمد، رواج الگوهای سنتی ازدواج و سطح سواد و تحصیلات پایین در میان آنها باعث شده است که باروری‌شان بیشتر باشد.

1. Poston
2. Frejka and Westoff
3. Koytcheva and Philipov
4. Coleman and Dubuc
5. Jasilioniene

حسین‌زاده و همکاران (۱۳۹۲) تفاوت‌های باروری زنان گروه‌های قومی عرب و غیرعرب در شهر اهواز را ناشی از تأثیر تعلق قومی افراد و نیز ناشی از متغیرهایی نظیر سن ازدواج و پایگاه اقتصادی-اجتماعی دانسته‌اند.

عباسی‌شوازی و مک‌دونالد (۲۰۰۵) نشان داده‌اند خاستگاه تفاوت‌های باروری ممکن است قومی یا مذهبی باشد؛ زیرا تأثیرگذاری تغییرات اقتصادی-اجتماعی و برنامه‌های دولت بر رفتار باروری با میانجی‌گری زمینه‌های قومی و فرهنگی صورت می‌گیرد.

پوستون و همکاران (۲۰۰۶) در چین نشان دادند، با اینکه همه گروه‌های قومی به صورت یک‌نواخت در معرض سیاست تک‌فرزندی دولت قرار دارند، باروری قوم «هان» به مراتب بیشتر از باروری بقیه گروه‌های قومی است.

فرکا و وستوف (۲۰۰۶) در مطالعه خود تعلق مذهبی و دین‌داری را یکی از عوامل مؤثر در باروری زیاد امریکایی‌ها در مقایسه با اروپایی‌ها دانسته‌اند.

کوچویا و فلیپو (۲۰۰۸) نشان داده‌اند که سطوح باروری در بلغارستان در همه گروه‌های قومی بسیار متفاوت است. قوم «رمی» باروری بیشتری دارد و سن ورود آنها به نقش مادری نیز کمتر است، درحالی‌که گروه قومی «بلغاری» کمترین سطح باروری و طولانی‌ترین زمان ورود به نقش مادری را دارند. «ترک‌ها» وسط این دو گروه هستند. این تفاوت‌ها غالباً ناشی از عوامل اجتماعی و اقتصادی مهم، مانند سطح تحصیلات، محل اقامت، سطح دین‌داری و میزان هم‌باشی^۱ است.

کولمن و دوبوک (۲۰۱۰) در انگلستان نشان داده‌اند که میزان باروری در تمام گروه‌های قومی که در ابتدا سطح باروری‌شان نسبتاً بالا بوده کاهش یافته است. میزان باروری برخی از گروه‌های قومی همانند میانگین کشوری شده است و فقط زنان پاکستانی و بنگلادشی هنوز میزان باروری بالایی دارند.

جاسلیونان و همکاران (۲۰۱۴) نشان داده‌اند که باروری گروه‌های قومی در کشور لیتوانی همگن است. با این حال، باروری لیتوانیایی‌ها بیشتر از دیگر گروه‌های قومی به‌ویژه روس‌هاست. باروری پایین گروه قومی روس اغلب به دلیل تفاوت در ریسک و زمان داشتن فرزند دوم است.

بررسی مطالعات مزبور و پیشینه تجربی پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات انجام‌گرفته در زمینه تفاوت‌های قومی باروری، به تأثیر شاخص قوم‌گرایی و ابعاد مختلف آن بر ترجیحات و رفتارهای باروری نپرداخته‌اند و در این زمینه خلأ تحقیقاتی وجود دارد.

1. Cohabitation

مبانی نظری

برای تبیین تفاوت‌های قومی باروری، دو رویکرد نظری با عنوان "اثر همانندی مشخصه‌ها" و "اثر قومی/ فرهنگی" وجود دارد. طبق رویکرد همانندی مشخصه‌ها، تأثیر مشخصه‌های متفاوت اقتصادی و اجتماعی در تبیین تفاوت‌های قومی باروری بسیار تعیین‌کننده است. این رویکرد بر این باور است تصمیم‌گیری والدین برای داشتن فرزند، بر مبنای انگیزش‌های فردی و اوضاع اقتصادی و اجتماعی، نه هنجارهای گروهی، صورت می‌گیرد. در این رویکرد، استدلال می‌شود که در روند نوسازی و گسترش ارتباطات اجتماعی، مرزبندی‌های قومی به هم می‌ریزد و به تبع آن، با همانندی در مشخصه‌های اقتصادی- اجتماعی، تفاوت‌های قومی باروری از بین می‌رود و نوعی همانندی در باروری اقوام اتفاق می‌افتد (پنگ، ۲۰۰۲؛ پوستون و همکاران، ۲۰۰۶؛ عباسی‌شوازی و صادقی، ۱۳۸۵؛ حسینی و عباسی‌شوازی، ۱۳۸۸).

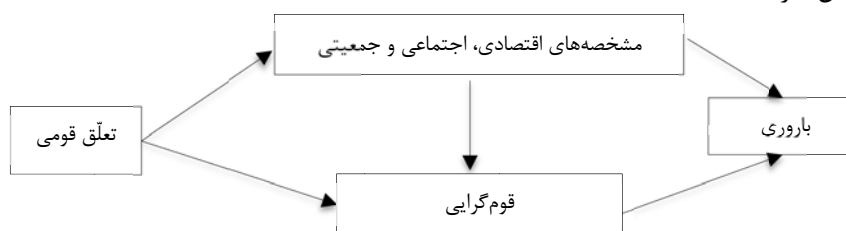
در مقابل این رویکرد، رویکرد اثر قومی- فرهنگی قرار دارد. در این رویکرد، به جای تأکید بر ابعاد ساختی و نابرابری‌های قومی در تبیین تفاوت‌های قومی باروری، بر هنجارها و ارزش‌های فرهنگی تأکید می‌شود. رویکرد اثر قومی- فرهنگی در تبیین تفاوت‌های قومی باروری، اهمیت اصلی را به هنجارها و ارزش‌های قومی و تجربه‌های روانی- اجتماعی موقعیت گروه اقلیت می‌دهد. در این رویکرد، فرض اساسی این است که اعضای گروه قومی ارزش‌ها و فرهنگ مشترکی دارند که با اعضای دیگر جامعه متفاوت است (عباسی‌شوازی و صادقی، ۱۳۸۵). عناصر هنجاری و ارزشی اقوام مختلف با هم متفاوت است و این وضعیت ممکن است تفاوت‌های قومی باروری را رقم بزند. بر طبق این رویکرد، باروری بیشتر یک گروه قومی، اغلب ناشی از هنجارهای فرهنگی، یعنی بازتاب اهمیت و نفوذ میراث فرهنگی مشترک آنهاست (بین و مارکوم، ۱۹۷۸؛ صادقی، ۱۳۸۳). زمانی که فرهنگ گروه حاکم در میان گروه‌های اقلیت پذیرفته نشده باشد، به دلیل تمایل گروه اقلیت به حفظ هویت فرهنگی خود، نوعی خرده‌فرهنگ موافق با افزایش باروری به وجود می‌آید (هاینز، ۲۰۰۲). همچنین، در فرهنگ بعضی گروه‌های قومی ممکن است خانواده‌های بزرگ و پُر حجم ارزش بیشتری داشته باشند، یا گرایش زیادی به ترجیح فرزند پسر بر دختر وجود داشته باشد، زنان در تصمیم‌گیری‌های باروری استقلال کمتری داشته باشند یا در رفتارهای باروری‌شان به شدت تقدیرگرا باشند (حسینی و بگی، ۱۳۹۱). یا درجه و سطوح متفاوتی از قوم‌گرایی را نمایان کنند.

ویژگی‌های اقتصادی جمعیتی و اجتماعی، مانند درآمد، اشتغال، آموزش، و نیز تفاوت‌های نژادی و قوم‌گرایی گروه‌ها ممکن است به تفاوت باروری کمک کند (لوپز و کوهن، ۲۰۱۱).

بنابراین، رفتار باروری، تحت تأثیر زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی است. فرهنگ خاص، تاریخ اجتماعی، ارزش‌ها، آداب و رسوم و باورهای رایج در میان گروه‌های قومی برخی از تفاوت‌های قومی باروری را توضیح می‌دهد.

به این ترتیب، یکی از تعیین‌کننده‌های مهم باروری فرهنگ است. فرهنگ قواعد هنجاری و تفسیری یا معنادهی را فراهم می‌کند که مردم با توجه به آنها باروری آرمانی را تعریف می‌کنند. پیوند بین فرهنگ، به مثابه یک نظام فکری یا معنایی، و سازمان اجتماعی در نظم رایجی قرار دارد که تعاریفی از روابط اجتماعی و ارزیابی رفتار فردی فراهم می‌کنند. روابط نسلی و بین‌نسلی، نظام‌های ازدواج و فرزندآوری و... در فرهنگ بازتاب یافته‌اند (گرین‌هال، ۱۹۸۸؛ همل، ۱۹۹۰؛ لسته‌هاک و سورکین، ۲۰۰۲؛ بروجین، ۲۰۰۶).

به غیر از تعدادی اندک، مطالعات انجام‌شده به سختی به عمق فرهنگ توجه کرده‌اند، و معمولاً، فرهنگ را تنها از منظر زبان یا منطقه جغرافیایی درک کرده‌اند. نقش فرهنگ در تغییر چگونگی باروری، به ویژه در ویژگی انتقال ارزش‌ها و اطلاعات در یک گروه فرهنگی، خیلی مهم است. اما، جدا از این، فرهنگ قوانین هنجاری و تفسیری معنی‌داری ارائه می‌دهد که با آن مردم رفتار باروری خود را شکل می‌دهند. ارتباطات بین‌فرهنگی، به منزله یک نظام اندیشه‌ای یا معنایی، سازمان اجتماعی نهفته برای تعریف روابط اجتماعی و ارزیابی فرد را فراهم می‌کند. رفتار، شیوه‌های تولید، مناسبات بین‌نسلی و جنسیتی، نظام‌های ازدواج و... در فرهنگ منعکس شده است (بروجین، ۲۰۰۶). در نتیجه، باید برای انواع مرزهای اقتصادی، فرهنگی و زبانی، که تعیین‌کننده تفاوت‌های باروری است، هویت‌های قومی را تعریف کنیم؛ زیرا همان‌طور که فردریک بارت^۱ تأکید می‌کند، هویت قومی به منزله ابزار اصلی تمایز اجتماعی عمل می‌کند (جان شفرد، ۲۰۱۱).

شکل ۱. مدل نظری و تحلیلی تحقیق

1. Frederik Barth

به این ترتیب، تعلق قومی افراد، از دو مسیر مشخصه‌ها و قوم‌گرایی، رفتارهای باروری افراد را تحت تأثیر قرار می‌دهد (شکل ۱). فرضیه‌های پژوهش عبارتند از:

- ۱) ترجیحات و رفتارهای باروری زنان کرد متفاوت از زنان ترک باشد.
- ۲) با افزایش میزان قوم‌گرایی، ترجیحات و رفتارهای باروری دو گروه قومی افزایش می‌یابد.
- ۳) بخشی قابل توجهی از تفاوت‌های قومی باروری زنان کرد و ترک ناشی از سطوح متفاوت قوم‌گرایی است.

روش پژوهش

روش این مطالعه پیمایشی است. داده‌ها با استفاده از ابزار پرسش‌نامه و در حجم نمونه ۳۸۴ نفری از زنان متأهل ۱۵ تا ۴۹ ساله گرد و ترک در شهر ماکو در سال ۱۳۹۵ گردآوری شده است. برای پیدا کردن نمونه‌ها، از روش نمونه‌گیری چندمرحله‌ای استفاده شد. ابتدا، در میان مناطق مختلف شهر، خوشه‌ها (بلوک‌ها) مشخص شد و سپس، در درون هر بلوک، با استفاده از نمونه‌گیری نظام‌مند، زنان متأهل ۱۵ تا ۴۹ ساله گرد و ترک انتخاب شدند.

متغیر مستقل این بررسی شاخص قوم‌گرایی است. جیمز کلاس^۱ (۱۹۹۸) قوم‌گرایی را چنین تعریف می‌کند: «قوم‌گرایی عبارت است از احساس تعلق به یک قوم و برتر دیدن خویش و احساس تضییع حقوق که منجر به تلاش برای کسب از دست‌رفته‌ها می‌شود» (محمدزاده، ۱۳۹۰). بنابراین، می‌توان گفت قوم‌گرایی احساس مسئولیت و تلاش برای نیل به خواسته‌های قومی در حوزه‌های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، و اقتصادی است. منظور از قوم‌گرایی در این مطالعه، احساس وفاداری و تعلق به نشان‌گاه قومی و التزام در جهت پی‌گیری خواسته‌های قومی در ابعاد اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است (قادرزاده و شفیعی‌نیا، ۱۳۹۱).

در این مطالعه، برای سنجش قوم‌گرایی از ۱۶ گویه به کاررفته در مطالعه قادرزاده و شفیعی‌نیا (۱۳۹۱) در سه بُعد اجتماعی، سیاسی و فرهنگی استفاده شده است. قوم‌گرایی سیاسی از جنبه نظری، احساس تعلق و تکلیف و تلاش برای برآوردن خواسته‌های قومی در حوزه سیاسی است. در این پژوهش، کسی دارای ویژگی قوم‌گرایی سیاسی است که در انتخابات مجلس، شورای شهر و... فرد هم‌قوم خود را انتخاب کند، معتقد باشد که اداره امور و مدیریت باید به هم‌قوم او واگذار شود، به دفاع از سرزمین قومی خود معتقد باشد، و خواهان تشکیل

1. Kellas

احزاب و انجمن‌های قومی برای پی‌گیری حقوق افراد هم‌قوم خود باشد. قوم‌گرایی فرهنگی احساس تعلق و تکلیف و تلاش افراد یک قوم برای نیل به خواست‌های قومی در حوزه فرهنگی است. در این پژوهش، قوم‌گرایی فرهنگی حالتی است که فرد در آن تلاش می‌کند عناصر فرهنگ قومی خود را، مانند عشق‌ورزیدن به زبان مادری، پوشیدن لباس محلی، تکلم به زبان مادری و ازدواج درون‌گروهی با قوم خود، حفظ کند. قوم‌گرایی اجتماعی از جنبه نظری، احساس تعلق، تکلیف و تلاش برای برآوردن خواست‌های قومی در حوزه اجتماعی است. در این پژوهش، قوم‌گرایی اجتماعی بیشتر متوجه پیشرفت و توسعه اجتماعی مناطق قومی است و اینکه فرد در برابر قومش احساس مسئولیت کند. برای مثال، فردی که دارای ویژگی قوم‌گرایی اجتماعی است، دوست دارد اگر خدمتی از او ساخته است آن را از هم‌قوم‌های خودش دریغ نکند (قادرزاده و شفیع‌نیا، ۱۳۹۱). بنابراین، در این تحقیق، شاخص قوم‌گرایی در قالب ۱۶ گویه و در سه بُعد اجتماعی، فرهنگی و سیاسی اندازه‌گیری شد. مقدار آلفای کرونباخ برای شاخص کلی قوم‌گرایی ۰/۸۲ به دست آمد. مقدار آلفای کرونباخ برای قوم‌گرایی اجتماعی برابر با ۰/۸۶، برای قوم‌گرایی فرهنگی ۰/۷۱، و برای قوم‌گرایی سیاسی ۰/۶۹ به دست آمد.

متغیر وابسته تحقیق، ترجیحات و رفتارهای باروری است که در سه شاخص باروری واقعی، باروری مطلوب و باروری ایده‌آل اندازه‌گیری شد. باروری قابلیت واقعی فرزندآوری زنان است. همچنین، باروری شدت و زمان‌بندی موالید واقعی مشاهده‌شده در جمعیت مردان و زنانی است که احتمال فرزندآوری درباره آنها صادق است (چو و همکاران، ۱۹۷۰). در این بررسی، شاخص باروری واقعی از طریق طرح پرسش درباره شمار کل فرزندان زنده به دنیا آمده^۱ زنان تا زمان بررسی اندازه‌گیری شد. باروری ایده‌آل، تعداد ایده‌آل فرزندان برای یک زوج در وضعیت فعلی جامعه است. باروری مطلوب، بر تعداد فرزندان که خود فرد دوست دارد داشته باشد دلالت می‌کند.

متغیرهای دیگر، نظیر سن، تحصیلات، وضعیت شغلی، سن ازدواج و درآمد ماهیانه خانوار، به‌منزله متغیرهای کنترل در بررسی رابطه قوم‌گرایی با باروری در نظر گرفته شد. در تحلیل داده‌ها از آزمون‌های تحلیل واریانس و رگرسیون چندمتغیره نیز استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

توصیف ویژگی‌های جمعیتی نمونه

مطابق نتایج جدول ۱، حدود ۵۵ درصد نمونه را زنان ترک و ۴۵ درصد را زنان کرد تشکیل داده‌اند. میانگین سنی زنان نمونه حدود ۳۳ سال است. میانگین سنی زنان ترک حدود دو سال بیشتر از زنان کرد است. سن اولین ازدواج در میان زنان کرد کمتر از زنان ترک است. سطح تحصیلات زنان ترک بیشتر از زنان کرد است: ۴۶ درصد زنان ترک تحصیلات متوسطه و دیپلم داشته‌اند، در حالی که ۳۰ درصد زنان کرد در این سطح تحصیلی بوده‌اند. ۱۷ درصد زنان ترک در مقایسه با ۱۴ درصد زنان کرد تحصیلات دانشگاهی داشته‌اند. به لحاظ وضعیت شغلی، ۸۰ درصد زنان بررسی شده خانه‌دار بوده‌اند. ۱۳ درصد زنان ترک به طور تمام‌وقت و پاره‌وقت شاغل بوده‌اند، در حالی که کمتر از ۳ درصد زنان کرد شاغل بوده‌اند.

جدول ۱. توزیع درصدی ویژگی‌های جمعیتی نمونه به تفکیک قومیت

کرد	ترک	کل نمونه	ویژگی‌های جمعیتی	
۳۱/۶	۳۳/۸	۳۲/۷	میانگین سن هنگام بررسی (سال)	
۲۰	۲۱	۲۰/۴	میانگین سن در اولین ازدواج (سال)	
۷/۷	۶/۲	۶/۸	بی‌سواد	سطح تحصیلات
۲۰/۵	۱۵/۰	۱۷/۹	نهضت و ابتدایی	
۲۷/۶	۱۶/۱	۲۱/۰	راهنمایی	
۳۰/۱	۴۵/۶	۳۸/۵	متوسطه و دیپلم	
۱۴/۱	۱۷/۱	۱۵/۸	دانشگاهی	
۱/۳	۶/۸	۴/۳۰	شاغل تمام‌وقت	وضعیت شغلی
۱/۳	۶/۲	۴/۰	شاغل پاره‌وقت	
۸۴/۶	۷۶/۶	۸۰/۱	خانه‌دار	
۱۰/۹	۷/۸	۹/۴	دانشجو	
۱/۹	۲/۶	۲/۳	سایر	
۶۰/۸	۴۴/۳	۵۱/۷	ملکی	وضعیت مالکیت مسکن
۲۸/۸	۵۳/۱	۴۲/۲	اجاره‌ای	
۵/۲	۲/۶	۳/۸	سازمانی	
۴/۶	-	۲/۳	سایر	
۱۵/۰	۳/۲	۸/۶	زیر یک میلیون تومان	میزان درآمد ماهیانه خانوار
۷۹/۷	۸۱/۹	۸۱/۱	یک تا دومیلیون تومان	
۵/۳	۱۴/۸	۱۰/۳	دومیلیون تومان به بالا	

از نظر وضعیت مسکن، ۵۲ درصد کل نمونه اعلام کردند مسکن آنها از آن خودشان (ملکی) است. میانگین درآمد ماهیانه خانوار پاسخگویان ۱ میلیون و ۷۴۰ هزار تومان به دست آمد. میزان درآمد ماهیانه خانوارهای ترک بیشتر از خانواده‌های کُرد بوده است: ۱۵ درصد کُردها در مقایسه با ۳ درصد ترک‌ها زیر ۱ میلیون تومان در ماه درآمد داشته‌اند. این در حالی است که درآمد ماهیانه ۱۵ درصد خانواده‌های ترک در مقایسه با ۵ درصد کُردها بیشتر از ۲ میلیون تومان بوده است.

قوم‌گرایی، سطوح و ابعاد آن

قوم‌گرایی میزان گرایش فرد به مؤلفه‌های قومی است که برای به دست آوردن آن ابعاد مختلفی در نظر گرفته شده است که یک قوم را تشکیل می‌دهد، و خصوصاً بر بُعد فرهنگی تأکید شده است (نوابخش و همکاران، ۱۳۸۸: ۸). برای تشخیص نوع غالب قوم‌گرایی فرد، میزان قوم‌گرایی فرهنگی، سیاسی و اجتماعی او، جداگانه، اندازه‌گیری شد که نتایج آن در جدول ۲ آمده است. همان‌طور که مشخص است، قوم‌گرایی با ۱۶ گویه اندازه‌گیری شده است. قوم‌گرایی اجتماعی با ۸ گویه، قوم‌گرایی سیاسی با ۴ گویه و قوم‌گرایی فرهنگی نیز با ۴ گویه سنجیده شده است.

با استناد به نتایج، در گویه‌های قوم‌گرایی اجتماعی، ۸۲ درصد زنان کُرد موافق این بودند که آدم باید بیشتر با قوم خودش ارتباط داشته باشد تا با دیگران؛ این میزان موافقت در میان زنان ترک ۶۳ درصد بوده است. ۶۴ درصد زنان کُرد اعلام کرده‌اند که آدم باید بیشتر هوای قوم خود را داشته باشد؛ این میزان در میان زنان ترک ۵۵ درصد بوده است. ۶۴ درصد زنان مطالعه‌شده معتقد بودند که داشتن هم‌قومی در اداره‌ها باعث احترام و عزت آدم است؛ این نسبت برای زنان کُرد ۷۴ درصد و برای زنان ترک ۵۶ درصد به دست آمده است. در میان افراد نمونه، ۴۴ درصد اعلام کرده‌اند که اگر مسئول جایی شوند، ترجیح می‌دهند کارکنان را از هم‌قومی‌های خودشان انتخاب کنند. این نسبت برای زنان کُرد ۵۹ درصد و برای زنان ترک ۳۳ درصد به دست آمده است.

مطابق یافته‌ها، ۸۸ درصد کُردها و ۸۶ درصد ترک‌ها به قومیت خود افتخار می‌کنند. ۵۷ درصد زنان بررسی‌شده اعلام کرده‌اند که ترجیح می‌دهند در مناطقی کار کنند که از هم‌قوم‌های خود در میان آنها داشته باشند؛ این نسبت برای زنان کُرد ۷۴ درصد و برای زنان ترک ۴۸ درصد محاسبه شده است.

قومیت، قوم‌گرایی و باروری: بررسی تأثیر ابعاد و سطوح قوم‌گرایی بر ترجیحات و رفتارهای باروری زنان ...

جدول ۲. توزیع درصدی دیدگاه نمونه درباره گویه‌های قوم‌گرایی به تفکیک قومیت

ابعاد قوم‌گرایی	گویه‌ها	مخالف		نه مخالف و نه موافق		موافق	
		ترک	کرد	ترک	کرد	ترک	کرد
قوم‌گرایی اجتماعی	آدم باید به اعضای قوم خود (هم‌زبان) در کار و مشکلات و... کمک کند	۱/۰	۱/۹	۷/۵	۱۰/۹	۹۱/۵	۸۷/۲
	آدم باید بیشتر با قوم (هم‌زبان) خودش ارتباط داشته باشد تا با دیگران	۱۱/۸	۱/۹	۲۵/۳	۱۶/۰	۶۲/۹	۸۲/۱
	من احساس می‌کنم متعلق به قوم (هم‌زبان) خودم هستم	۳/۲	۳/۲	۱۲/۳	۱۳/۵	۸۴/۵	۸۳/۳
	آدم باید بیشتر هوای قوم (هم‌زبان) خود را داشته باشد	۱۹/۳	۵/۱	۲۴/۶	۳۰/۳	۵۵/۱	۶۴/۵
	داشتن هم‌قومی (هم‌زبان) در اداره‌ها باعث احترام و عزت آدم است	۱۶/۷	۴/۰	۲۶/۹	۲۲/۴	۵۶/۴	۷۳/۶
	اگر مسئول جایی بودم کارکنانم را از هم‌قومی‌های (هم‌زبانان) خودم انتخاب می‌کردم	۲۷/۳	۳/۲	۴۰/۱	۳۷/۸	۳۲/۷	۵۹/۰
	به قومیتم افتخار می‌کنم	۱/۱	۱/۹	۱۰/۷	۱۲/۲	۸۸/۳	۸۵/۹
	ترجیح می‌دهم در مناطقی کار کنم که هم‌زبان داشته باشم	۲۳/۰	۴/۵	۲۹/۴	۲۱/۲	۴۷/۶	۷۴/۴
	در انتخابات مجلس و شورای شهر به هم‌قومی (هم‌زبان) خودم رأی می‌دهم	۲۹/۷	۷/۱	۲۵/۹	۳۱/۶	۴۳/۷	۵۶/۶
قوم‌گرایی سیاسی	باید اداره‌ها به افراد قوم (هم‌زبان) من واگذار شود	۳۰/۱	۸/۴	۱۷/۲	۲۵/۶	۵۲/۷	۶۵/۴
	از محدوده قومی خود دفاع می‌کنم	۳/۸	۰/۶	۷/۰	۱۱/۰	۸۹/۳	۸۸/۴
	احزاب و انجمن‌ها برای پی‌گیری حقوق قوم (هم‌زبان) ما باید تلاش کنند	۲۴/۲	۱/۹	۲۲/۶	۲۵/۲	۵۳/۲	۷۲/۹
	به زبان مادری‌ام عشق می‌ورزم	۱/۱	-	۴/۳	۱۱/۵	۹۴/۷	۸۸/۴
قوم‌گرایی فرهنگی	به پوشیدن لباس محلی‌ام علاقه دارم	۶/۹	۱/۳	۹/۱	۱۲/۲	۸۴/۴	۸۵/۶
	تکلم به زبان مادری با اعضای خانواده را دوست دارم	۴/۸	۲/۶	۹/۷	۹/۱	۸۵/۵	۸۸/۳
	به نظرم دخترگرفتن یا دادن به قوم دیگر کار اشتباهی است	۵/۴	۲۱/۴	۱۶/۶	۲۱/۸	۷۷/۹	۵۷/۰

در زمینه قوم‌گرایی سیاسی، ۵۷ درصد زنان کُرد در مقایسه با ۴۴ درصد زنان ترک، موافق این گویه بوده‌اند که آدم باید در انتخابات مجلس، شورای شهر و... به هم‌قومی خود رأی دهد. ۶۵ درصد زنان کُرد در مقایسه با ۵۳ درصد زنان ترک موافق این گویه بودند که اداره‌ها باید به افراد هم‌قوم خودشان واگذار شود. ۷۳ درصد زنان کُرد اعلام کرده‌اند که احزاب و انجمن‌ها باید برای پی‌گیری حقوق قومشان تلاش کنند؛ این نسبت برای زنان ترک ۵۳ درصد بوده است. در زمینه قوم‌گرایی فرهنگی، ۹۵ درصد زنان ترک و ۸۸ درصد زنان کُرد به زبان مادری‌شان عشق می‌ورزند. ۵۷ درصد زنان کُرد و ۷۸ درصد زنان ترک دختردادن به قوم دیگر یا دخترگرفتن از آنها را کاری اشتباه دانسته‌اند.

جدول ۳. سطوح قوم‌گرایی اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در میان زنان کُرد و ترک شهر ماکو

ابعاد قوم-گرایی	میانگین	کل نمونه			قوم‌گرایی ترک‌ها			قوم‌گرایی کردها		
		پایین	متوسط	بالا	پایین	متوسط	بالا	پایین	متوسط	بالا
قوم‌گرایی اجتماعی	۳۰/۸	۹/۷	۵۹/۷	۳۰/۶	۱۲/۴	۶۸/۱	۱۹/۵	۵/۳	۵۰/۳	۴۴/۴
قوم‌گرایی سیاسی	۱۴/۹	۱۴/۷	۳۸/۱	۴۷/۲	۲۴/۵	۳۴/۸	۴۰/۸	۲/۰	۴۲/۵	۵۵/۶
قوم‌گرایی فرهنگی	۱۴/۷	۹/۰	۵۵/۲	۳۵/۸	۱۰/۸	۵۸/۶	۳۰/۶	۷/۱	۵۰/۰	۴۲/۹

همان‌طور که در جدول ۳ مشاهده می‌شود، میزان قوم‌گرایی در ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در بین کُردها بیشتر از ترک‌هاست. ۴۴ درصد کُردها میزان قوم‌گرایی اجتماعی زیادی نشان داده‌اند، درحالی‌که این میزان در میان ترک‌ها ۱۹ درصد بوده است. ۴۳ درصد کُردها از سطح بالای قوم‌گرایی فرهنگی برخوردار بوده‌اند، درحالی‌که این میزان در میان ترک‌ها ۳۱ درصد برآورد شده است. درنهایت، ۵۶ درصد کُردها قوم‌گرایی سیاسی زیادی نشان داده‌اند، درحالی‌که این میزان در میان ترک‌ها ۴۱ درصد به‌دست آمده است.

ترجیحات و رفتارهای باروری زنان کُرد و ترک

جدول ۴ توزیع شاخص‌های مختلف باروری را در نمونه بررسی‌شده به‌تفکیک قومیت نشان می‌دهد. مطابق نتایج، میانگین تعداد فرزندان زنده‌به‌دنیا^۱ زنان دو گروه قومی کُرد و ترک

1. CEB

به‌طور معنی‌داری متفاوت است. حدود ۷۰ درصد زنان ترک، در مقایسه با ۵۸ درصد زنان کُرد، تا زمان بررسی دو فرزند و کمتر به‌دنیا آورده‌اند. در مقابل، ۴۲ درصد زنان کُرد، در مقایسه با ۳۰ درصد زنان ترک، تا زمان بررسی ۳ فرزند و بیشتر به‌دنیا آورده‌اند. به‌طور کلی، میانگین شمار فرزندان زنده‌به‌دنیا آمده زنان مطالعه‌شده تا زمان بررسی ۲/۰۷ است که رقم آن برای زنان کُرد ۲/۲۱ فرزند بیشتر از زنان ترک با ۱/۹۳ فرزند است.

جدول ۴. توزیع شاخص‌های باروری در نمونه بررسی‌شده به تفکیک قومیت

آزمون آماری	کُرد	ترک	کل نمونه	شاخص‌های باروری	
$t = -1/6$ $0/03$	۱۲/۰	۱۶/۶	۱۵/۱	۰	تعداد فرزندان زنده‌به‌دنیا آمده تا زمان بررسی (CEB)
	۱۸/۶	۲۵/۹	۲۲/۴	۱	
	۲۷/۶	۲۹/۰	۲۸/۰	۲	
	۱۵/۴	۱۱/۹	۱۳/۶	۳	
	۱۲/۲	۱۱/۴	۱۱/۶	۴	
	۱۳/۶	۵/۱	۱۰/۲	+ ۵	
	۲/۲۱	۱/۹۳	۲/۰۷	میانگین	
$t = -4/6$ $0/001$	۲/۷۸	۲/۲۹	۲/۵	میانگین انحراف معیار	باروری مطلوب
$t = -6/3$ $0/001$	۲/۵۵	۲/۰۹	۲/۲۹	میانگین انحراف معیار	باروری ایده‌ال
	۰/۷۲	۰/۶۲	۰/۴۹		

میانگین باروری مطلوب در نمونه تحت بررسی ۲/۵ فرزند به‌دست آمده است. این میزان برای زنان کُرد ۲/۸ و برای زنان ترک ۲/۳ فرزند است. متوسط باروری ایده‌ال در کل نمونه ۲/۳ فرزند به‌دست آمد که برای زنان کُرد ۲/۶ فرزند و برای زنان ترک ۲/۱ فرزند بوده است. به‌طور کلی، رفتارها و تمایلات باروری و فرزندآوری زنان کُرد بیشتر از زنان ترک است. از اینرو، فرضیه اول پژوهش که بر تفاوت‌های قومی باروری دلالت داشت، مورد تایید قرار گرفت.

رابطه قوم‌گرایی با باروری

جدول ۵ ضریب هم‌بستگی پیرسون را بین ابعاد مختلف قوم‌گرایی و شاخص‌های مختلف باروری برای زنان کُرد و ترک نشان می‌دهد. مطابق نتایج، اولاً، هم‌بستگی مثبت و معناداری بین قوم‌گرایی و ابعاد مختلف آن با شاخص‌های باروری در هر دو گروه قومی وجود دارد؛ به‌این‌معنی که هرچه میزان قوم‌گرایی افزایش یابد، میانگین رفتارها و ترجیحات باروری زنان افزایش خواهد یافت. ثانیاً، شدت رابطه قوم‌گرایی و شاخص‌های باروری در میان کُردها قوی‌تر

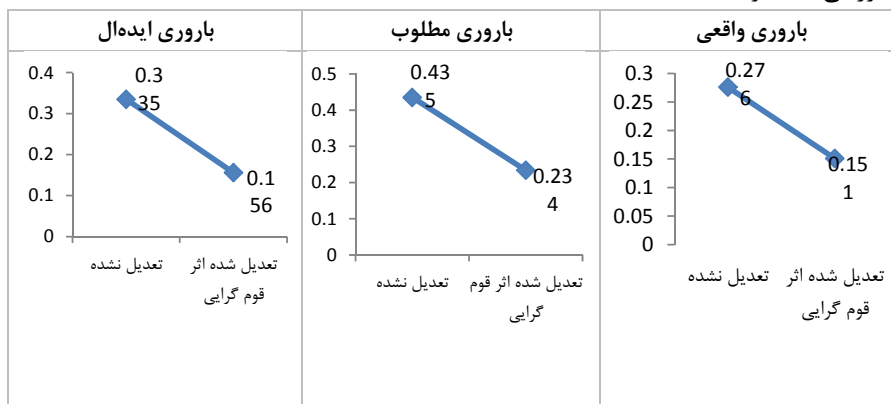
از ترک‌ها بوده است. بنابراین، فرضیه دوم پژوهش که دال بر رابطه مثبت بین قوم‌گرایی و باروری متصور بود، تایید شد.

جدول ۵. رابطه میزان قوم‌گرایی و ابعاد مختلف آن با شاخص‌های باروری به تفکیک قومیت

باروری ایده‌ال		باروری مطلوب		باروری واقعی		ابعاد قوم‌گرایی
ترک	کرد	ترک	کرد	ترک	کرد	
۰/۳۴***	۰/۴۵***	۰/۳۶***	۰/۴۱***	۰/۳۴***	۰/۴۴***	شاخص کلی قوم‌گرایی
۰/۳۰***	۰/۴۱***	۰/۳۴***	۰/۴۱***	۰/۳۰***	۰/۴۰***	قوم‌گرایی اجتماعی
۰/۴۱***	۰/۴۶***	۰/۳۵***	۰/۳۶***	۰/۴۰***	۰/۴۳***	قوم‌گرایی فرهنگی
۰/۲۶***	۰/۳۲***	۰/۲۸***	۰/۳۶***	۰/۳۰***	۰/۳۸***	قوم‌گرایی سیاسی

نکته: *** معنادار در سطح ۰.۰۱ درصد خطا

علاوه‌براین، در نمودار ۱ به بررسی این موضوع پرداخته‌ایم که تا چه اندازه از تفاوت‌های قومی باروری زنان کرد و ترک ناشی از میزان قوم‌گرایی متفاوت آنهاست. نتایج نشان داد که میزان رابطه قومیت و باروری، بعد از کنترل شاخص قوم‌گرایی، به شدت کاهش می‌یابد. به بیان دیگر، بعد از کنترل اثر قوم‌گرایی، شدت تفاوت‌های قومی در شاخص‌های مختلف باروری بین ۴۵ تا ۵۳ درصد کاهش می‌یابد؛ از این رو، فرضیه سوم پژوهش نیز تایید شد و قوم‌گرایی به منزله مؤلفه‌ای هنجاری-فرهنگی نقش مهمی در تفاوت‌های قومی باروری زنان کرد و ترک در جامعه بررسی شده دارد.

نمودار ۱. رابطه قومیت و باروری (بتا) قبل و بعد از کنترل اثر قوم‌گرایی

نتایج تحلیل چندمتغیره

در این بخش از مقاله، با استفاده از آزمون رگرسیون چندمتغیره به بررسی میزان تأثیر قوم‌گرایی و ابعاد مختلف آن بر شاخص‌های مختلف باروری با کنترل اثر متغیرهای جمعیتی و زمینه‌ای می‌پردازیم.

جدول ۶ میزان کاهش شدت رابطه اولیه میزان قوم‌گرایی و باروری واقعی (CEB) زنان را بعد از ورود متغیرهای قومیت (مدل دوم) و متغیرهای جمعیتی-اقتصادی (مدل سوم) به معادله نشان می‌دهد. از این‌رو، همان‌طور که نتایج نشان داده است، با کنترل متغیر قومیت، شدت رابطه (بتا) قوم‌گرایی و باروری واقعی از ۰/۴۶۸ به ۰/۳۵۵ در مدل دوم کاهش یافته و در مدل سوم، با ورود همه متغیرهای جمعیتی-اقتصادی، میزان بتا به ۰/۳۰۷ کاهش یافته است، اما همچنان تأثیر قوم‌گرایی بر باروری واقعی معنادار است. از این‌رو، با کنترل هم‌زمان تمام مشخصه‌ها، تأثیر قوم‌گرایی بر رفتار باروری هرچند کاهش یافته، اما همچنان معنادار باقی می‌ماند. در مجموع، قوم‌گرایی به همراه بقیه متغیرهای بررسی‌شده حدود ۵۶ درصد از واریانس باروری واقعی زنان را تبیین می‌کنند.

با کنترل متغیر قومیت شدت رابطه (بتا) قوم‌گرایی و باروری مطلوب نیز از ۰/۵۲۶ به ۰/۴۷۳ کاهش می‌یابد. در مدل سوم، با ورود همه متغیرهای جمعیتی-اقتصادی، شدت رابطه قوم‌گرایی با باروری مطلوب به ۰/۳۵۸ کاهش یافته است، اما همچنان معنادار است؛ بنابراین، با کنترل هم‌زمان تمام مشخصه‌ها، تأثیر میزان قوم‌گرایی بر باروری مطلوب همچنان معنادار باقی می‌ماند. در مجموع، متغیرهای بررسی‌شده ۵۵ درصد از واریانس باروری مطلوب زنان را تبیین می‌کنند. در نهایت، با کنترل متغیر قومیت، شدت رابطه (بتا) قوم‌گرایی و باروری ایده‌آل از ۰/۶۰۲ به ۰/۳۹۴ در مدل دوم کاهش یافت و در مدل سوم، با ورود همه متغیرهای تحت بررسی، شدت رابطه میزان قوم‌گرایی با باروری ایده‌آل به ۰/۳۲۴ کاهش یافت، اما معنادار باقی ماند؛ از این‌رو، با کنترل هم‌زمان تمام مشخصه‌ها، تأثیر میزان قوم‌گرایی بر باروری ایده‌آل هرچند کمتر شده، اما این اثرگذاری همچنان معنادار باقی می‌ماند.

جدول ۶. نتایج رگرسیون چندمتغیره تأثیر میزان قوم‌گرایی و متغیرهای دیگر بر شاخص‌های مختلف باروری

باروری آرمانی		باروری مطلوب						باروری واقعی						متغیرها				
		مدل																
Sig	Beta	Sig	Beta	Sig	Beta	Sig	Beta	Sig	Beta	Sig	Beta	Sig	Beta					
۰/۰۰۱	۰/۳۲۴	۰/۰۰۱	۰/۳۹۴	۰/۰۰۱	۰/۶۰۲	۰/۰۰۱	۰/۳۵۸	۰/۰۰۱	۰/۴۷۳	۰/۰۰۱	۰/۵۲۶	۰/۰۰۱	۰/۳۰۷	۰/۰۰۱	۰/۳۵۵	۰/۰۰۱	۰/۴۶۸	میزان قوم‌گرایی
۰/۰۰۱	۰/۲۵۲	۰/۰۰۱	۰/۱۵۶			۰/۰۰۱	۰/۱۴۱	۰/۰۰۱	۰/۲۲۵			۰/۰۰۱	۰/۱۷۰	۰/۰۰۱	۰/۲۵۱			قومیت (ترک=۱-کرد=۰)
۰/۰۰۱	۰/۲۱۳					۰/۰۰۱	۰/۲۰۱					۰/۰۰۱	۰/۳۲۷					سن زنان
۰/۰۰۱	-۰/۲۰۰					۰/۰۰۱	-۰/۱۳۳					۰/۰۰۱	-۰/۱۱۲					میزان تحصیلات زن
۰/۰۰۱	۰/۰۳۲					۰/۰۰۲	-۰/۰۹۴					۰/۰۰۲	-۰/۰۲۹					اشتغال زنان
۰/۱۳۰	۰/۰۰۶					۰/۰۰۲	-۰/۱۰۱					۰/۰۰۲	-۰/۰۷۸					درآمد ماهیانه خانواده
۰/۰۰۱	-۰/۱۶۱					۰/۰۰۱	-۰/۱۴۰					۰/۰۰۱	-۰/۱۴۰					سن زن در اولین ازدواج
																		R
	۰/۷۲		۰/۶۶		۰/۳۶		۰/۷۴		۰/۶۶		۰/۳۷		۰/۷۵		۰/۴۸		۰/۳۶	R² (%)
	۵۱/۸		۴۳/۵		۱۲/۹		۵۵/۳		۴۳/۰		۱۳/۷		۵۶/۲		۲۳/۱		۱۲/۹	R² Adjusted (%)
	۵۱/۰۱		۴۳/۱		۱۲/۴		۵۳/۷		۴۲/۶		۱۳/۴		۵۵/۶		۲۲/۷		۱۲/۲	F
	۵۶/۱		۵۲/۹		۳۰/۲		۳۴/۵		۲۷/۴		۱۰/۱۲		۴۲/۱۳		۱۷/۳۴		۱۴/۴	Sig
	۰/۰۰۱		۰/۰۰۱		۰/۰۰۱		۰/۰۰۱		۰/۰۰۱		۰/۰۰۱		۰/۰۰۱		۰/۰۰۱		۰/۰۰۱	

در جدول ۷، به بررسی تأثیر شاخص قوم‌گرایی بر شاخص‌های مختلف باروری برای زنان کُرد و ترک به‌طور جداگانه پرداختیم. همان‌طور که نتایج نشان می‌دهد، با وجود کنترل اثر متغیرهای جمعیتی، شاخص قوم‌گرایی رابطه‌ای مثبت و قوی با باروری واقعی، آرمانی و مطلوب دارد. با این حال، این اثرگذاری برای زنان کُرد قوی‌تر از زنان ترک است. به بیان دیگر، باروری زنان کُرد با شدت بیشتری از میزان قوم‌گرایی تأثیر می‌پذیرد.

جدول ۷. نتایج رگرسیون چندمتغیره تأثیر میزان قوم‌گرایی بر ترجیحات و رفتارهای باروری زنان کُرد و ترک

متغیرهای مستقل	باروری واقعی				باروری مطلوب				باروری آرمانی			
	کُرد		ترک		کُرد		ترک		کُرد		ترک	
	Sig	Beta	Sig	Beta	Sig	Beta	Sig	Beta	Sig	Beta	Sig	Beta
قوم‌گرایی	۰/۰۰۱	۰/۱۷۶	۰/۰۰۱	۰/۲۴۰	۰/۱۸۷	۰/۰۰۱	۰/۲۴۳	۰/۰۰۱	۰/۱۸۳	۰/۰۰۱	۰/۲۴۷	۰/۰۰۱
سن زنان	۰/۰۰۱	۰/۴۵۲	۰/۰۰۱	۰/۳۲۹	۰/۰۰۱	۰/۴۳۲	۰/۰۰۱	۰/۳۷۱	۰/۰۰۱	۰/۴۱۶	۰/۰۰۱	۰/۳۶۱
میزان تحصیلات زن	۰/۰۰۱	-۰/۱۲۲	۰/۰۰۱	-۰/۱۱۶	۰/۰۰۱	-۰/۱۰۲	۰/۰۰۱	-۰/۱۲۶	۰/۰۰۱	-۰/۱۳۵	۰/۰۰۱	-۰/۱۰۵
اشتغال زنان	۰/۰۰۱	-۰/۱۱۷	۰/۰۰۱	-۰/۰۸۵	۰/۰۰۱	-۰/۰۲۷	۰/۰۰۱	-۰/۰۸۹	۰/۰۰۱	-۰/۱۲۴	۰/۰۰۱	-۰/۰۷۲
درآمد ماهیانه خانواده	۰/۰۰۱	-۰/۱۰۱	۰/۰۰۱	-۰/۱۲۶	۰/۰۰۱	-۰/۱۰۶	۰/۰۰۱	-۰/۱۱۰	۰/۰۰۱	-۰/۱۰۹	۰/۰۰۱	-۰/۱۴۲
سن زن در اولین ازدواج	۰/۰۰۱	-۰/۱۹۳	۰/۰۰۱	-۰/۱۹۷	۰/۰۰۱	-۰/۲۶۳	۰/۰۰۱	-۰/۱۶۸	۰/۰۰۱	-۰/۱۴۲	۰/۰۰۱	-۰/۱۴۹
R	۰/۸۷	۰/۷۶	۰/۷۱	۰/۷۱	۰/۶۱	۰/۶۱	۰/۶۱	۰/۶۱	۰/۶۱	۰/۶۱	۰/۶۱	۰/۵۳
R ² (%)	۷۶/۰	۵۸/۰	۵۱/۳	۳۷/۷	۳۷/۱	۲۷/۹	۲۷/۹	۲۷/۹	۲۷/۹	۲۷/۹	۲۷/۹	۲۷/۹
Adjusted R ² (%)	۷۴/۷	۵۶/۵	۴۸/۷	۳۵/۱	۳۳/۹	۲۴/۹	۲۴/۹	۲۴/۹	۲۴/۹	۲۴/۹	۲۴/۹	۲۴/۹
F	۳۸/۲	۳۳/۷	۱۹/۹	۱۴/۴	۱۱/۵	۹/۲	۹/۲	۹/۲	۹/۲	۹/۲	۹/۲	۹/۲
Sig	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱

بحث و نتیجه‌گیری

پویایی الگوهای باروری در ایران، حول سه محور قومیت، مذهب و اوضاع اجتماعی و اقتصادی متمرکز است. تنوع قومی در مناطق مختلف کشور، نظیر شهر ماکو، ساختارها، الگوهای رفتاری، و قواعد نهادی خاصی به‌وجود می‌آورد که تمایلات، نیت‌ها و رفتارهای باروری و فرزندآوری را تغییر می‌دهد. در این مقاله، با استفاده از داده‌های گردآوری‌شده، به بررسی تفاوت‌های قومی باروری و نقش و اهمیت قوم‌گرایی در تبیین این تفاوت‌ها پرداختیم. مطابق نتایج، میزان قوم‌گرایی و ابعاد مختلف آن (یعنی قوم‌گرایی اجتماعی، فرهنگی و سیاسی) در میان زنان کُرد بیشتر از زنان ترک به‌دست آمد. زنان کُرد در هر سطح از موقعیت اقتصادی-اجتماعی، تمایل و تأکید بیشتری بر حفظ هویت فرهنگی، یک‌پارچگی و انسجام فرهنگی، ارزش‌ها، هنجارها و به‌طور کلی قوم‌گرایی داشتند. بخشی از این تفاوت‌ها به مذهب متفاوت گروه‌های تحت مطالعه برمی‌گردد: ترک‌ها مذهب تشیع و کُردها مذهب تسنن داشته‌اند. در این زمینه، مطالعه سراج‌زاده

و همکاران (۱۳۹۳) نشان داده است که در قوم‌گرایی و پویش‌های قومی در میان کردهای ایران، مذهب نقش درخور توجهی ایفا می‌کند.

به‌علاوه، نتایج مبین تفاوت‌های قومی باروری است. میزان باروری زنان کُرد بیشتر از زنان ترک به‌دست آمد. این یافته با نتایج مطالعات انجام‌گرفته در این حوزه هم‌خوانی دارد (صادقی، ۱۳۸۳؛ عباسی‌شوازی و صادقی، ۱۳۸۵؛ حسینی و عباسی‌شوازی، ۱۳۸۸؛ حسین‌زاده و همکاران، ۱۳۹۲). به‌این‌ترتیب، رفتار باروری تحت تأثیر زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است و در این میان، قومیت، به‌مثابه عنصری فرهنگی، بستری است که رفتار باروری در آن شکل می‌گیرد و تعلق قومی، هم از طریق تسهیل و تقویت اشاعه انگاره‌های مرتبط با باروری و هم با تأکید بر حفظ ارزش‌ها و هنجارهای قومی و ممانعت از پذیرش انگاره‌های جدید، به‌صورت دوگانه و در جهت‌های مختلف، رفتار باروری را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

درباب بررسی نقش قوم‌گرایی در تفاوت‌های قومی باروری، نتایج نشان داد که میزان و شدت رابطه قومیت و باروری، بعد از کنترل شاخص قوم‌گرایی حدود ۵۰ درصد کاهش می‌یابد. بعد از کنترل اثر قوم‌گرایی، بیشترین کاهش تفاوت‌های قومی باروری، مربوط به شاخص باروری ایده‌آل است. نتایج تحلیل چندمتغیره، تأثیر قوم‌گرایی را بر شاخص‌های مختلف باروری برای زنان کُرد و ترک نشان داد. با وجود کنترل اثر متغیرهای جمعیتی-اقتصادی، قوم‌گرایی همچنان رابطه مثبت و معناداری با باروری واقعی، باروری مطلوب و باروری ایده‌آل در هر دو گروه قومی داشت. البته، شدت تأثیر قوم‌گرایی بر شاخص‌های مختلف باروری برای کُردها بیشتر از ترک‌ها بوده است. افرادی که قوم‌گرایی کمتری نشان می‌دهند، جهت‌گیری‌های شناختی، عاطفی و کنشی شان بسط یافته و خاص‌گرایی‌شان تعدیل می‌شود (قادرزاده و شفیع‌نیا، ۱۳۹۱). در مقابل، افرادی که قوم‌گرایی زیادی نشان می‌دهند، معمولاً، به‌دلیل توجه به خاص‌گرایی خانوادگی، طایفه‌ای و قومی، و تقدم منافع خاص‌گرایانه فردی، خانوادگی و قومی، در برابر مصالح جمعی مقاومت می‌کنند و این مقاومت را در رفتارهای مختلف خود ممکن است نشان دهند.

بنابراین، با افزایش میزان قوم‌گرایی افراد، میزان باروری افزایش می‌یابد و برعکس، با کاهش قوم‌گرایی، باروری هم کم قوم‌گرایی، به‌مثابه مؤلفه‌ای هنجاری - فرهنگی، نقش مهمی در شکل‌گیری تفاوت‌های قومی باروری زنان کُرد و ترک دارد. این یافته رویکرد اثر قومی-فرهنگی را تأیید می‌کند. برطبق این رویکرد نظری، بخش زیادی از تفاوت‌های قومی باروری، از فرهنگ و باورهای قومی متأثر است تا ویژگی‌های ساختاری و موقعیتی.

نکته درخور توجه این است که در پدیده قوم‌گرایی، عوامل مختلفی مثل زبان، احساس تبعیض سیاسی، فرهنگی و اجتماعی نقش دارند. این عوامل تأثیر متفاوتی بر نگرش‌ها و متعاقب

آن، رفتارها و تمایلات افراد دارد. جوامع قومی هم‌زمان تحت تأثیر نیروهای واگرا و هم‌گرا قرار دارند. در حالی که احساس گُرد یا ترک‌بودن و احساس تبعیض می‌تواند حس هم‌دردی و هم‌گرایی را افزایش دهد، محرومیت نسبی و نیاز به تحرک اجتماعی ممکن است باعث واگرایی شود. قوم‌گرایی وضعیت پیچیده‌ای است که هم عوامل عینی و هم عوامل ذهنی در آن نقش دارند. در این زمینه، بایستی به عوامل تاریخی هم توجه کرد که در نابرابری‌ها نقش داشته‌اند.

قوم‌گرایی مبنایی برای شناسایی قومی، هویت قومی و جدایی قومی است. عناصر قوم‌گرایی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ممکن است دین، زبان، رسوم خاص یا هر عنصر فرهنگی دیگری باشد که بتواند مرزهای قومی را تعریف کند. وجود نابرابری اجتماعی و فرهنگی و به‌دنبال آن احساسی که فرد قومی از جایگاه و منزلت خود دارد، بستری برای رفتارهای خاص‌گرایانه فراهم می‌کند که یکی از این رفتارها، رفتار باروری و فرزندآوری است. به‌طور کلی، می‌توان گفت قوم-گرایی و خاص‌گرایی‌های فرهنگی مانعی بر سر راه هم‌گرایی قومی باروری در ایران است. به‌نظر می‌رسد، با وجود همه تغییر و تحول‌ها در توسعه اقتصادی و اجتماعی، تفاوت‌های قومی و قوم-گرایی ممکن است کاهش یابد، اما به‌طور کامل از بین نمی‌رود. با اینکه مناطق قومی ایران دهه‌هاست در معرض امواج نوسازی اقتصادی، آموزشی و اجتماعی قرار گرفته است، به‌موازات رشد و پیشرفت جامعه، نگرش‌ها و گرایش‌های قومی از بین نرفته است. همان‌طور که جلایی‌پور و نظرعباسی (۱۳۹۰) بیان کرده‌اند، نادیده‌گرفتن نگرش‌های قومی به‌معنای نبودن آن نیست. به‌نظر می‌رسد توزیع نابرابر فرصت‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی با متغیر قوم-گرایی قویاً پیوند خورده است.

با توجه به نوع مناسبات اقوام در ایران با همدیگر، برآورده‌نشدن مطالبات و خواسته‌های قومی و بالارفتن معیارهای جهانی در زمینه نگرش به مسائل قومیت‌ها، مشکلاتی را نیز به‌همراه خواهد داشت (احمدی، ۱۳۷۸). روند روبه‌رشد خواسته‌های قومی در ایران با پراکنش جغرافیایی گروه‌های قومی، به تفاوت‌هایی منجر می‌شود که در رفتارهای مختلف قومیت‌ها خود را نشان می‌دهد؛ به‌طوری‌که رفتارهای قوم‌گرایانه مردم تقاضاها و خواسته‌های (اجتماعی، فرهنگی و سیاسی) آنها را تبیین می‌کند که می‌تواند دیدگاه‌ها و نگرش‌های افراد به رفتارهای باروری را تفهیم کند. زمانی که فرهنگ گروه حاکم در میان گروه‌های اقلیت پذیرفته نشده باشد، به‌دلیل تمایل گروه اقلیت به حفظ هویت فرهنگی خود، نوعی خرده‌فرهنگ موافق با افزایش باروری به‌وجود می‌آید و باعث بالارفتن سطح باروری می‌شود.

منابع

- احمدی، حمید (۱۳۷۸) قومیت و قوم‌گرایی در ایران، تهران: نی.
- اوجاقلو، سجاد و حسن سرایی (۱۳۹۳) «مطالعه تغییرات زمانی ارزش فرزند در ایران (مطالعه زنان شهر زنجان)»، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، شماره ۲: ۲۶۱-۲۸۳.
- جلایی‌پور، حمیدرضا و صدیقه نظرعباسی (۱۳۹۱) «ناسیونالیسم قومی و عوامل مؤثر بر آن (مورد مطالعه: دانشجویان ترکمن استان گلستان)»، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، شماره ۱: ۱۱۹-۱۴۳.
- حسین‌زاده، علی‌حسین، اردشیر انتظاری و علی غزلاوی (۱۳۹۲) «قومیت و باروری: با تأکید بر باروری زنان گروه‌های قومی عرب و غیرعرب شهر اهواز»، *توسعه اجتماعی*، دوره هشتم: ۱۸۷-۲۱۲.
- حسینی، حاتم و امیرهوشنگ مهریار (۱۳۸۵) «قومیت، نابرابری آموزشی و باروری»، *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، شماره ۱: ۱۴۱-۱۶۷.
- حسینی، حاتم و بلال بگی (۱۳۹۱) «فرهنگ و فرزندآوری: بررسی تمایلات باروری زنان کُرد شهر مهاباد»، *مطالعات راهبردی زنان*، شماره ۵۸: ۱۲۱-۱۶۲.
- حسینی، حاتم و محمدجلال عباسی شوازی (۱۳۸۹) «تعیین‌کننده‌های بلافصل باروری زنان کرد و ترک شهرستان ارومیه: کاربرد روش تجزیه بونگارت»، *مطالعات اجتماعی ایران*، شماره ۱۰: ۲۳-۴۸.
- خانی، داوود، حامد خراسانی و علی شیرازی (۱۳۹۳) «مطالعه تطبیقی فرهنگ اقوام کرد، ترکمن و فارس در خراسان شمالی»، *مطالعات فرهنگی*، سال نهم، شماره ۲۲: ۳۴-۹.
- رنجبریان، بهرام و رسول قلی‌زاده (۱۳۸۸) «قوم‌گرایی در مصرف و رابطه آن با میهن‌پرستی و گرایش‌های جهان‌وطنی در بین دانشجویان دانشگاه اصفهان»، *مدیریت بازرگانی*، شماره ۳: ۸۷-۱۰۶.
- زنجان، حبیب‌ا... و ناصری، محمدباقر (۱۳۷۵)، بررسی تفاوت‌های قومی و تأثیر آن بر میزان باروری زنان ایران، طرح مشترک یونسکو و بخش جمعیت مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- سراج‌زاده، سیدحسین، امید قادرزاده و جمیل رحمانی (۱۳۹۳) «مطالعه کیفی مذهب و قوم‌گرایی در میان کردهای شیعه و سنی»، *جامعه‌شناسی ایران*، دوره پانزدهم، شماره ۴: ۳-۲۹.
- سلطانی خلیفانی، ناصر (۱۳۸۴) تحلیل ژئوپولیتیکی بر پدیده قومیت‌گرایی در ایران: مطالعه استان آذربایجان غربی، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران.
- صادقی، رسول (۱۳۸۳) قومیت و باروری: تحلیل رفتار باروری گروه‌های قومی در ایران، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.
- عباسی‌شوازی، محمدجلال (۱۳۸۰) «هم‌گرایی رفتارهای باروری در ایران: میزان، روند و الگوی سنی باروری در استان‌های کشور در سال‌های ۱۳۵۱ و ۱۳۷۵»، *نامه علوم اجتماعی*، شماره ۱۸: ۲۰۱-۲۳۱.
- عباسی‌شوازی، محمدجلال (۱۳۹۳) یادداشت‌های درس باروری، دوره کارشناسی‌ارشد جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، گروه جمعیت‌شناسی دانشگاه تهران.

- عباسی‌شوازی، محمدجلال و حاتم حسینی (۱۳۸۶) «آزمون فرضیه‌های رقیب برای تبیین تفاوت‌های قومی باروری در شهرستان ارومیه»، *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، شماره ۴: ۴۱-۵.
- عباسی‌شوازی، محمدجلال و رسول صادقی (۱۳۸۵) «قومیت و باروری: تحلیل رفتار باروری گروه‌های قومی در ایران»، *نامه علوم اجتماعی*، شماره ۲۹: ۵۸-۲۹.
- عباسی‌شوازی، محمدجلال و رسول صادقی (۱۳۹۲) *وضعیت جمعیتی، و اقتصادی-اجتماعی جوانان در ایران*، گزارش طرح پژوهشی، صندوق جمعیت سازمان ملل در ایران.
- عباسی‌شوازی، محمدجلال و سعید خانی (۱۳۸۸) «الگوهای ازدواج، قومیت و مذهب: بررسی موردی زنان ازدواج کرده در شهرستان قروه»، *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، شماره ۷: ۳۵-۶۶.
- عباسی‌شوازی، محمدجلال و میمنت حسینی‌چاوشی (۱۳۹۲) *تحولات باروری در ایران در چهار دهه اخیر با استفاده از داده‌های سرشماری ۱۳۶۵، ۱۳۷۵، ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰*، گزارش پژوهشی پژوهشکده آمار.
- عباسی‌شوازی، محمدجلال و همکاران (۱۳۸۳) *تحولات باروری: شواهدی از چهار استان منتخب*، تهران: وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی.
- قادرزاده، امید و عباس شفیع‌نیا (۱۳۹۱) «تأثیر ساختار اجتماعی آموزش بر قوم‌گرایی دانشجویان»، *علوم اجتماعی*، شماره ۵۹: ۱۶۵-۲۰۶.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۴) *چشم‌اندازهای جهانی*، ترجمه محمدرضا جلالی‌پور، چاپ چهارم، تهران: طرح‌نو.
- محمدزاده، حسین (۱۳۹۰) *عوامل مرتبط با انواع قوم‌گرایی در میان کردهای ایران*، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبایی.
- محمودیان، حسین و رضا نوبخت (۱۳۸۹) «مذهب و باروری: تحلیل رفتار باروری گروه‌های مذهبی سنی و شیعه شهر گله‌دار استان فارس»، *مسائل اجتماعی ایران*، سال اول، شماره ۱: ۱۹۵-۲۱۵.
- محمودیان، حسین و مهدی رضایی (۱۳۹۱) «زنان و کنش کم‌فرزندآوری: مطالعه موردی زنان کرد»، *مطالعات راهبردی زنان*، شماره ۵۵: ۱۷۴-۲۲۴.
- نوابخش، مهرداد، جواد نظری و نبی‌الله ایدری (۱۳۸۸). «تبیین جامعه‌شناختی عوامل مؤثر بر انسجام اجتماعی در بین روستاییان»، *علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر*، شماره ۷، صص ۲۰-۱.